

Д. М. Павкін

МЕТОНІМІЯ ЯК МОВНИЙ ЗАСІБ СТВОРЕННЯ АКСІОЛОГІЧНОГО РАКУРСУ ТОПОФОНУ ТЕКСТІВ У ЖАНРІ “ФЕНТЕЗИ” (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНІВ ДЖ.Р.Р. ТОЛКІСНА)

Жанр “фентези”, засновником якого прийнято вважати Дж. Р. Р. Толкієна, виник як літературний напрям у середині ХХ століття. Романи Толкієна стали класикою жанру і послугували каноном для наступних аналогічних робіт. Більш того, роботи письменника стали “знаковим” феноменом сучасної духовної культури. Книги Толкієна видаються мільйонними тиражами, перекладаються десятками мов, екранізуються у вражаючу кінооповість, породжують появу об’єднаних прихильників його творчості, “толкієністів”, дорослих людей, які зачитуються його творами. Виникає питання: що саме спричиняє цей азіотаж навколо начебто казкових оповідей? Крім суто культурологічних, психологічних і соціальних факторів, напевне є щось інше, певна філософська, естетична валідність творів Толкієна, яка притягує дорослих читачів до “недорослих, дитячих” літературних творів у жанрі “фентези”.

Видається за можливе стверджувати, що філософія, яку сповідує письменник, втілюється перш за все в образі Чарівної Країни. Це уявний, вигаданий автором географічний простір (топофон), у межах якого відбуваються сюжетні події. У романах Толкієна образ простору сприймається не лише як універсальна обстановка дії, а і як “форма вираження авторської концепції” [1, 190]. Художній світ такого тексту, за висловом Ю.М. Лотмана, “являє собою модель світу даного автора, виражену мовою його просторових уявлень” [див. 2, 167].

Образ Чарівної Країни поєднує онтологічний, аксіологічний і прагматичний параметри, базовим з яких є онтологічний (буттєвий). Інформація онтологічного плану є основою для формування плану аксіологічного, або оцінного, адже опис предметно-просторового тла дії персонажів художнього тексту коннотативно навантажений, він містить емотивну оцінку [3, 173; 4, 76]. Емотивність “зв’язує до купи знання, представлені в тексті, та емоції, що викликаються в результаті обробки цих знань” [5, 1]. Для топофону текстів у жанрі “фентези” аксіологія відіграє ключову роль, оскільки за допомогою емотивних оцінок автор виражає своє ставлення до Чарівної Країни. За спостереженням І. Р. Гальперіна, “створюючи уявний світ, митець слова не може бути безстороннім до цього світу. Представляючи його як реальний, він у залежності від свого методу художньої зображувальності або прямо, або побічно виражає своє відношення до зображуваного” [6, 123]. Емотивна оцінність, що є невід’ємною складовою тексту в жанрі “фентези”, визначає його прагматичну установку – мораль, яку за допомогою такого тексту автор доносить до читача.

Показниками емотивності, що об’єктивують аксіологічний параметр образу Чарівної Країни, є “вплетені в текстову тканину емотивно заряджені

слова, фрази або речення, які прямо або опосередковано вказують на характер авторських емоційних інтенцій, експліцитно виражених чи імпліцитно окреслених у тексті, і моделюють ймовірне емоційне реагування читача на текстову дійсність, опредмечуючи фрагменти знань про світ, що є або стають емоціогенними. Такого роду текстові компоненти вирізняються в тканині художнього тексту особливою значимістю” [5, 6]. Серед знаків, що сприяють формуванню емотивної оцінки у читача художнього тексту, провідну роль відіграють тропи (епітет, метонімія та метафора), яких у досліджуваному матеріалі зафіксовано 4492.

Серед цих трьох тропів коннотативно навантажені метонімії є найменш частотними (61 приклад), але їх структура і особливості номінації певних характеристик Чарівної Країни заслуговують на особливу увагу.

Метонімія є тропом, що полягає в регулярному або оказіональному переносі імені з одного класу об’єктів або одиничного об’єкта, на інший клас чи окремий предмет, який асоціюється з даним за суміжністю, залученням до однієї ситуації [7, 300]. В основі метонімії лежить низка асоціативних суміжностей у структурі коду, контексту і референта [8, 521]. У когнітивній лінгвістиці метонімія розглядається як результат співположення ментальних просторів у межах однієї і тієї ж концептуальної царини, або концептосфери [9, 58]. Аналогічне трактування метонімії запропоноване й у семіотиці. Як зауважив Ц. Тодоров, в основі метонімії можуть лежати відношення як інклюдії (включення), так і ексклюдії (виключення), але при цьому обидва задіяних концепти, навіть якщо вони взаємовиключають один одного, спільно включені в яесь більш широке ціле [10, 352]. Більшість метонімії будується на основі інклюдії [11, 115].

Певна кількість метонімії, що зустрічаються в описах Чарівної Країни, є також інклюдивними. Серед них вирізняються два типи. До першого належать метонімії, де ім’я ознаки предмета репрезентує сам предмет, що типowo для ономастикону Чарівної Країни. Відповідною концептуальною моделлю номінації буде:

(1) **ТАКЕ [ЩОСЬ: ціле] → ЩОСЬ: ціле**

Наприклад, *Himring* – ельфійська мова: *Evercold* (назва пагорбу); *Ascar* – ельф. мова: *Rushing, impetuous* (назва ріки). Другий тип представлений метоніміями, в яких назвою цілого є ім’я наділеної ознакою частини, що відповідає концептуальній моделі:

(2) **[ЩОСЬ: ціле має] ТАКЕ ЩОСЬ: частина/вміст → ЩОСЬ: ціле**

Наприклад, *Nurnen* – ельф. мова: *Dark Water* (назва озера); *Lightfoot* (ім’я коня). Такі приклади можна вважати “епітетом у метонімії”.

Ексклюдивною метонімією є, на наш погляд, приклади, де предмет наділений не своєю ознакою, а ознакою іншого предмета, включеного до тієї ж самої ситуації. Типовим випадком вираження таких відносин в англійській мові є каузативні відносини: психологічний або фізичний стан людини (слідство) є ознакою предмета (причина). Концептуальні моделі мають вигляд:

(3) **[ТАКЕ] ЩОСЬ: причина + ТАКЕ [ЩОСЬ]: слідство → ТАКЕ ЩОСЬ: причина**

Наприклад, лиховісна, небезпечна гора + приреченість людини: *Amon Amarth* – ельф. мова: *Mount Doom* (назва гори).

(4) **ТАКЕ [ЩОСЬ]: причина + ТАКЕ [ЩОСЬ]: слідство → ТАКЕ ЩОСЬ: причина**
Наприклад, темний, небезпечний зámок + гноблення людини: *Durthang* – ельф. мова: *Dark Oppression* (назва зámку).

(5) [ТАКЕ] **ЩОСЬ: причина + ТАКЕ [ЩОСЬ]: слідство → ТАКЕ ЩОСЬ: причина**
частина ціле

Наприклад, чорна тiнь + жах людини: *Delduwath* – ельф. мова: *Horror of Night Shadow* (назва регіону).

Коло таких прикладів значно поширюється за рахунок виразів типу *immortal land* (земля, де люди безсмертні), *weary land* (земля, що зморує людину), *desperate wood* (ліс, що викликає у людини відчай) тощо. За формою вони схожі на такі, що включають епітет, але за своєю семантикою такий епітет тяжіє до метонімії, тому що ознака об'єкта привноситься з суміжної предметної сфери. Таким чином, ми маємо “метонімію в епітеті”. Надалі ми включасмо ці приклади до метонімії.

Вжиті в тексті метонімії є частиною комплексу тропів, які беруть участь у створенні аксіологічного ракурсу топофону. Опис просторового образу даними мовними засобами ґрунтується на змістовому перетині тропів: ті ж самі експресивно-оцінні характеристики містяться в усіх трьох тропах, але в кожному з них переданий зміст набуває своєї специфіки. Інакше кажучи, одне й те саме поняття, абрисно передане епітетом, відтворюється також за допомогою метонімії і метафори, завдяки яким емотивно навантажений образ простору набуває детального промальовування. Які ж характеристики локалізованих у Чарівній Країні об'єктів вербалізуються шляхом вживання метонімії?

У залежності від акцентування інформації про оцінку об'єкта або про сам об'єкт, виділяються два типи емотивної оцінки, присутньої в семантиці метонімії. Якщо у фокусі перебувають суто оцінні характеристики, то вони розподіляються по двох категоріях: модусна оцінка і утилітарна оцінка.

Під модусною оцінкою ми розуміємо психологічний або фізичний стан (модус) людини-суб'єкта, який є результатом впливу того чи іншого об'єкта. З достатньо великої кількості таких модусів, що існують у реальності, в аналізованому нами матеріалі фігурують лише декілька, а саме “страх” ↔ “любов”, “благо (спокій), благословенність”, які нашаровуються на загальну емотивну шкалу **ДОБРЕ ↔ ПОГАНО**. Таким чином, психологічний стан може бути сприятливим або несприятливим для суб'єкта, що, як правило, викликає появу такої емоційної оцінки: **СТРАХ + ПОГАНО ↔ ЛЮБОВ, БЛАГО + ДОБРЕ**.

Утилітарна оцінка, за нашим визначенням, пов'язана з практичною діяльністю людини, з освоєнням нею предметного світу. Потенційне різноманіття утилітарних оцінок обмежене в наших даних такими поняттями, як “незнайомість, неосвоєність”, “небезпечність, смертоносність” ↔ “знайомість, освоєність”, “безпека”. Типовий перетин утилітарної та емоційної оцінок наявний в опозиціях: **НЕЗНАЙОМІСТЬ, НЕПІЗНАНІСТЬ,**

НЕБЕЗПЕЧНІСТЬ + ПОГАНО ↔ ЗНАЙОМІСТЬ, ПІЗНАНІСТЬ, БЕЗПЕЧНІСТЬ + ДОБРЕ.

Ці типи емотивної оцінки належать до аксіологічної сфери, тобто представляють інформацію про суб'єкт. При акцентуванні буттєвих властивостей об'єктів їхні оцінні характеристики проєктуються на категорії кількості, якості та способу буття, що відносяться до онтологічної сфери, тобто до інформації про сам об'єкт. У досліджуваному матеріалі відслідковуються 10 таких концептів.

До категорії кількості належить (1) РОЗМІР об'єкта, його ПРОСТОРОВІ ПАРАМЕТРИ. До категорії якості відносяться ознаки, пов'язані насамперед із перцептивним сприйняттям об'єкта: (2) його ФОРМА, його власна КОНФІГУРАЦІЯ або конфігурація його поверхні; (3) КОЛІР/ЗАБАРВЛЕННЯ, а також супутні кольору ЯСКРАВІСТЬ, ОСВІТЛЕНІСТЬ (пор. Hue, Saturation, Brightness як три “виміри” кольору [12, 10]); (4) ВМІСТ, або НАПОВНЮВАНІСТЬ об'єкта, якщо він мислиться як контейнер; (5) ТАКТИЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ об'єкта (температура, липкість); (6) видаваний ним ЗВУК. До категорії якості належать також (7) РОЗУМОВІ та ДУХОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ, що притаманні тваринам. Категорія способу буття представлена концептами (8) ФІЗИЧНИЙ СТАН об'єкта; (9) ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН для тварин; (10) РУХ об'єкта.

Розглянемо докладно, як вищезгадані оцінні концепти виражаються за допомогою метонімії.

МОДУСНА ОЦІНКА [14 прикладів]:

/-/ [2]: вода, **що вселяє жах** (озеро, водоспад) + ТРЕМТІННЯ (людини): *shivering water*; *Nen Girith* – ельф. мова: *Shuddering Water* (назва водоспаду);
/+/ [12]: **благословенні** земля, місто + БЕЗСМЕРТЯ (людини): *undyng lands*; *deathless realm*; *immortal shores*.

УТИЛІТАРНА ОЦІНКА [13]:

/-/ [12]: **небезпечна, лиховісна** дорога, земля + РОЗПАЧ, СМЕРТЬ (людини) [6]: *desperate path, mortal lands*; **лиховісний, небезпечний темний** зámок + **ГНОБЛЕННЯ, РАБСТВО** (людини) [1]: *Durthang* – ельф. мова: *Dark Oppression* (назва зámку); лапи, вогонь із паші, **що приносять шкоду, руйнування** → дракон [2]: *marauding fire of the dragon*; *dragon's marauding feet*; **лиховісна, смертоносна** → гора [1]: *Amon Amarth* – ельф. мова: *Mount Doom* (назва гори); **забута, покинута, така, що за формою нагадує вістря** → земля [1]: *Egladil* – ельф. мова: *Forsaken Point* (назва регіону); **розташоване на покинутому, забутому березі** → місто [1]: *Eglarest* – ельф. мова: *Forsaken Shore* (назва міста);
/+/ [1]: **укрите, розташоване на схованій скелі** → місто: *Gondolin* – ельф. мова: *Hidden Rock* (назва міста).

КОЛІР, ЯСКРАВІСТЬ, ОСВІТЛЕНІСТЬ [7]:

/-/ [4]: **чорна тiнь** (земля, чудовисько) + **ЖАХ** (людини) [2]: *Delduwath* – ельф. мова: *Horror of Night Shadow* (назва регіону); **покрита тiнню** → територія [1]: *Avathar* – ельф. мова: *the Shadows* (назва регіону); **темна** вода → озеро [1]: *Nurnen* – ельф. мова: *Dark Water* (назва озера);

/+ [3]: **біла** квітка → дерево [1]: *Nimloth* – ельф. мова: *White Flower* (назва дерева); **біла, вічна** → гора [1]: *Oiolosse* – ельф. мова: *Everlasting Whiteness* (назва гори); **сяючий** → місяць [1]: *Isil the Sheen (the Moon)*.

РОЗМІР, ПРОСТОРОВІ ПАРАМЕТРИ [6]:

/- [5]: **неосяжна** земля, **довга** дорога + ВТОМА (людини, що рухається) [4]: *wearry land; weary way; величезний, непрохідний ліс + РОЗПАЧ (людини, яка його перетинає) [1]: *desperate wood*;*

/+ [1]: з **великою кількістю кімнат** → палац: *Menegroth* – ельф. мова: *Thousand Caves* (назва палацу).

ТАКТИЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ [5]:

/- [5]: **вічнохолодний** → пагорб [1]: *Himring* – ельф. мова: *Evercold* (назва пагорба); **липка** миля → земля [1]: *sticky mile*; **гарячі** пісок, повітря (пустеля) + ЗАДУХА (людини) [3]: *Anfauglith* – ельф. мова: *Gaspng Dust* (назва пустелі); *breathless air*.

РУХ [4]:

/- [2]: **бурхлива** → ріка [1]: *Ascar* – ельф. мова: *Rushing, impetuous* (назва ріки); **швидкі, стрімкі** щелепи → дракон [1]: *Ancalagon* – ельф. мова: *Rushing Jaws* (ім'я дракона);

/+ [2]: **легка, швидка** нога → кінь [1]: *Lightfoot* (ім'я коня); **швидкий, сильний** вітер + (корабель) ЩО ПЛИВЕ [1]: *sailing wind*.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН [4]:

/- [4]: **такий, що ненавидить людей** → павук: *undefeated hatred*.

ФОРМА, КОНФІГУРАЦІЯ / КОНФІГУРАЦІЯ ПОВЕРХНІ [2]:

/- [2]: **крута** гора + ВТОМА (людини, що рухається вгору) [1]: *wearry ascent*; **кам'янисті, нерівні** дороги + ПОВІЛЬНИЙ РУХ (людини) [1]: *slow paths*.

ФІЗИЧНИЙ СТАН [2]:

/- [2]: **безплідні** милі → дорога [1]: *barren miles*; **безплідні** стежки (земля) + ГОЛОД (людини, що рухається) [1]: *hungry paths*.

ЗВУК [2]:

/- [2]: **гучне, пронизливе** виття (вовків) + ТРЕМТІННЯ (людини) [2]: *shuddering howl*.

ВМІСТ/НАПОВНЮВАНІСТЬ [1]:

/- [1]: **населений підступними жителями** → замок: *Orthanc* – роханська мова *Cunning Mind* (назва замку).

ДУХОВНІ І РОЗУМОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ [1]

/- [1]: **повзуче зло** → дракон: *creeping evil*.

Здійснений нами аналіз метонімії дозволяє зробити такі висновки.

По-перше, 31% метонімії є власними іменами – назвами об'єктів ландшафту, будівель, рослин, іменами тварин. За допомогою розмаїтості імен автор прагне домогтися автентичності зображуваного ним світу (пор. [13, 206]). Власні імена у творах Толкієна стають свого роду «короткими текстами» – дескрипціями місць, рослин, тварин, міфічних істот тощо [14, 88; 15, 24]. Найчастіше така дескрипція дається мовами мешканців Чарівної Країни, – мовами, вигаданими самим автором. У Толкієна семантична структура власного імені «проливає світло на

модель світу, яка відбиває суму уявлень автора про макро- і мікрокосм» [15, 23].

По-друге, 69% метонімії негативно коннотовані, що є свідченням вживання цього тропу переважно для показу Чарівної Країни у несприятливому світлі. З урахуванням кількісного превалювання негативної оцінки типовий портрет Чарівної Країни, змальований метоніміями, представляє її як темну, холодну або ж задушливу, безплідну, лиховісну і небезпечну землю з нерівними, кам'янистими дорогами, бурхливими ріками і величезними непрохідними лісами. Вона здебільшого пустельна і покинута, а її нечисленні мешканці (люди і тварини) є ворожими щодо головних героїв романів. Така земля викликає у них втому, розпач і жах; тут вони почувають себе пригнобленими і пригніченими страхом смерті.

По-третє, найбільш уживаними серед виражених цими тропами концептів є модусна і утилітарна оцінки (14 і 13 прикладів відповідно). З огляду на це, а також на те, що 61% метонімії є ексклюзивними, можна сказати, що метонімія доповнює авторське бачення Чарівної Країни оцінкою і відчуттями героїв творів.

Отже, незважаючи на невелику кількість, застосовані для створення аксіології метонімії є концептуально важливими, адже саме цей троп забезпечує погляд на Чарівну Країну з точки зору персонажів творів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Иванова Н. Д. Культурологические аспекты изучения пейзажа в художественном тексте // Тез. докладов 3-й Международной конференции «Язык и культура». – К.: Украинский ин-т междунар. отношений. – 1994. – С. 190-191.
2. Немировская А. Ф., Немировская Т. В. Пространственный фактор в художественном микромире // Тез. докладов 3-й Международной конференции «Язык и культура». – К.: Украинский ин-т междунар. отношений. – 1994. – С. 166-168.
3. Миронова Н. Н. Оценочные смыслы текста, основанные на метафоре // Тез. докладов 3-й Международной конференции «Язык и культура». – К.: Украинский ин-т междунар. отношений. – 1994. – С. 173-174.
4. Ковальова Т. П. Композиційно-структурні та лексико-стилістичні особливості текстових форм зображення світу речей у романі Ч. Діккенса «Домбі та син» // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Дослідження молодих вчених. Серія Філологія. – К.: КДЛУ. – 1997. – Вип. 1: Проблеми семантики слова та тексту. – С. 73-82.
5. Гладько С. В. Эмотивность художественного текста: семантико-когнитивный аспект (на материале современной англоязычной прозы): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / КГЛУ. – К., 2000. – 20 с.
6. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
7. Арутюнова Н. Д. Метонимия // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 300-301.

8. Топоров В. Н. Тропы // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 520-521.
9. Barcelona A. On defining as a conceptual mapping // Abstracts of the 6th International Cognitive Linguistics Conference. – Stockholm, Sweden. – 1999. – P. 58.
10. Тодоров Ц. Семиотика литературы: Пер. с фр. // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – С. 350-354.
11. Ruiz de Mendoza F. J. Metaphor and metonymy in interaction // Abstracts of the 6th International Cognitive Linguistics Conference. – Stockholm, Sweden. – 1999. – P. 115.
12. McLaurry R. E. Color and Cognition in Mesoamerica. Constructing Categories as Vantages. – Austin: University of Texas Press, 1994. – 616 p.
13. Гетман Л. А. Топонимы в художественной речи (на материале произведений Н. В. Гоголя и Е. П. Гребенки) // Тез. докладов 3-й Международной конференции «Язык и культура». – К.: Украинский ин-т междунар. отношений. – 1994. – С. 205-207.
14. Нерознак В. П. Заметки об этимологии имени собственного // Имя нарицательное и собственное. – М.: Наука, 1978. – С. 84-93.
15. Гнаповська Л. В. Семантична інтерпретація сучасних англійських власних імен давньгерманського походження // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Дослідження молодих вчених. Серія «Філологія». – К.: КДЛУ. – 1997. – Вип. 1: Проблеми семантики слова та тексту. – С. 22-32.